

De Japanse bezetting van Indonesië in vergelijking met de Duitse bezetting van Nederland tijdens WO II

C.J. Lammers¹

Summary

The Japanese occupation of Indonesia in the light of the German occupation of the Netherlands during World War II

After World War Two many Dutchmen perceived the Japanese occupation of 'their' Dutch East Indies in the light of their own experience with German rule during 1940-1945. In how far and in what respects were the two occupations similar? In this paper an analysis is presented of the ways in which the occupant in both cases utilized negative sanctions, could depend on certain sources of authority, and saw fit to manipulate various autochthonous elites with positive sanctions. Such a comparison makes sense not only in view of its historical and actual political significance, but also as a contribution to the development of a sociology of occupation of conquered territories.

1. Inleiding

Reeds tijdens de oorlog, maar zeker na hun bevrijding in 1944 of '45 waren vele Nederlanders in Europa geneigd de Japanse bezetting van 'ons' Indië te zien in het licht der eigen ervaringen met de Duitse overheerser. Trouwens, ook Nederlanders in onze toenmalige koloniën in de Oost – al vanaf de Duitse inval in de meidagen van 1940 begaan met het lot van familie en bekenden in het bezette moederland – zullen zich vaak na de verovering van de archipel door de Japanners (begin '42) afgevraagd hebben in welke mate en/of in welke opzichten hun beproevingen leken op die van hun landgenoten in Europa.

Uiteraard ging het hierbij in eerste instantie slechts om een vaag, rijkelijk abstract vergelijkingskader, want gedurende de oorlog – en zelfs nog geruime tijd daarna – had men 'hier' over het algemeen geen flauwe notie van wat zich 'daar' had afgespeeld, terwijl 'hen daar' weinig of geen informatie ter beschikking stond over wat 'wij hier' hadden meegemaakt. Pas langzamerhand, toen correspondentie, persberichten, de repatriëring uit Zuidoost Azië naar Europa – alsmede uitzending van Nederlandse militairen en burgers in omgekeerde richting – op gang kwamen, konden belangstellenden dit vergelijkingskader, hoe fragmentarisch en eenzijdig ook, gaan opvullen met concrete gegevens.

Zo ontstond in die eerste maanden na de oorlog een beeld van de Japanse bezetting van Indonesië als 'net zo iets' als de Duitse bezetting van Nederland. Zoals 'wij' van de Duitsers bevrijd moesten worden, dienden onze rijksgenoten in Indië verlost te worden van de Japan-

ners. Daarna konden 'wij' dan weer verder gaan – zowel in patria, alsook in de overzeese gebiedsdelen – met 'herstel en vernieuwing' in de lijn der vooroorlogse ontwikkelingen. Voorts mochten 'daar' noch 'hier' landverraders en suspecte collaborateurs hun gerechte straf ontlopen en derhalve moest Soekarno net zo goed als Mussert 'hangen'!

In dit essay zal ik niet pogen dit beeld in alle finesses, variaties en veranderingen, te schetsen. Volstaan worde met de waarneming dat de vergelijking in kwestie in die naoorlogse periode een centrale rol speelde in het politiek discours (Fasseur, 1995: 234-251), naderhand in de felle kritiek van Kousbroek (1992, onder meer 380-401 en 445-452) op het gebruik van termen en beelden ontleend aan Nazi-praktijken bij de weergave van het lot van Nederlanders onder het Japanse juk, en zelfs in diverse visies in de vaderlandse geschiedenis van het Indonesische onafhankelijkheidsstreven en de Nederlandse reacties daarop (De Jong, 1997).

De vraag die ik hier aan de orde stel, betreft echter niet de vergelijking van beide bezettingen als symptoom van de naoorlogse tijdgeest, maar de vergelijkbaarheid der bezettingsregimes in kwestie in het licht van de latere geschiedschrijving en van een sociologisch perspectief. In hoeverre en in welke opzichten kunnen de Japanse bezetting van Indonesië en de Duitse bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog inderdaad als gelijksoortig beschouwd worden? Wat zijn de overeenkomsten, wat de verschillen?

Een vergelijkende analyse van beide bezettingen kan naast inzicht in het ideologische gehalte van de wijze waarop velen toentertijd de Japanse verovering en herordening van Indonesië zagen, tevens aanwijzingen verschaffen over de bruikbaarheid van een sociologische benadering van dit soort heerschappijvormen. Immers, niet slechts de constatering van gelijkenis, maar evenzo de bepaling van onderscheid tussen twee (of meer) bezettingen, vergt een theoretische specificatie van criteria met behulp waarvan de vergelijking kan worden uitgevoerd. Een nadere beschouwing van de Japanse bezetting van Indonesië vormt derhalve een welkome gelegenheid om na te gaan of een (organisatie)sociologisch perspectief ontwikkeld met het oog op de analyse van de Duitse bezetting (Lammers, 1988, 1990 en 1994), ook van pas komt bij de bestudering van zo'n wellicht geheel andersoortige overheersing.

In dit kader komen dan aan de orde de mate waarin en de wijze waarop in beide gevallen de bezetter gebruik maakte van dwangmiddelen, kon bogen op gezag, en lokmiddelen kon aanwenden om daarmee bepaalde inheemse elites en/of bevolkingscategorieën te paaien. Uiteraard dient een dergelijke analyse geprojecteerd te worden tegen de achtergrond van het verloop van de oorlog. Het keren der krijgskansen gaat gewoonlijk gepaard met een *renversement des alliances*. Hierom begin ik met een korte schets van de Japanse bezetting van Indonesië. Met de lotgevallen van Nederland in de Duitse tijd zullen de meeste lezer(e)s(sen) grosso modo wel bekend zijn en zo niet, dan raadplege men een der vele overzichtswerken (bijvoorbeeld Blom, 1989: h. IV; De Jong, 1990; Kossmann, 1977).

Overigens wijs ik er nog op dat in het bestek van dit artikel géén aandacht besteed kan worden aan het lot der Nederlanders (en andere Europeanen) die door de Japanse bezetter geïnterneerd werden (zie hierover onder andere Lammers, 1997). In het volgende relaas gaat het dus over het verloop van de oorlog, het bezettingsregime en de wederwaardigheden van de *Indonesiërs*. Derhalve zal ik ook niet ingaan op de Japanse bezetting zoals die beleefd werd door

minderheden zoals de Chinezen en de Indo-Europeanen (zie hierover Touwen-Bouwsma, 1991, 1995 en 1997). Trouwens, ook voor sommige minderheden en speciale bevolkingscategorieën in Nederland – men denke bijvoorbeeld aan joden, zigeuners, communisten, Jehovagetuigen en (zij het uiteraard om tegengestelde redenen) evenzeer aan NSB'ers en Duitsgezinden – betekende 'de' bezetting iets heel anders dan voor 'modale' Nederlanders. Men beschouwe het volgende opstel dus als niet meer dan een globale schets die nadere differentiatie behoeft.

2. De Japanse bezetting van Indonesië in vogelvlucht²

2.1. De voorfase

De Japanse bezetting van Indonesië begon bijna twee jaar later dan de Duitse overheersing van Nederland. Die periode, van mei '40 tot maart '42, was echter voor de ontwikkelingen in het toenmalige Nederlands-Indië zeer significant. Immers, aanvankelijk koesterden de Indonesische nationalistenvan de hoop dat na de val van het moederland en het vertrek van de regering naar Londen alle krachten in de koloniën gemobiliseerd zouden worden om de strijd eendrachtig voort te zetten. In dat kader verwachtten zij een godsvrede, erkenning van hun beweging en inschakeling van hun leiders in een gezamenlijke defensie-inspanning.

De Gouverneur-generaal zette echter in een rede kort na mei '40 een domper op deze hooggespannen verwachtingen: wijzigingen in de staatsrechtelijke verhoudingen zouden pas mogelijk zijn na de bevrijding van Nederland als het parlement in Den Haag zich daarover zou kunnen uitspreken. Hierop sloten de door het Gouvernement gebruskeerde nationalistenvan de rijen en vormden de MRI (*Madjalas Rakjat Indonesia*, 'Raad van het Indische Volk'). Hierin gingen samen: de Gapi (bundeling van de Indonesische politieke partijen), de Miai (Federatie van Islamitische verenigingen) en de PVPN (een associatie van de *pangreh praja*, de inheemse ambtsadel); het betrof derhalve een gezamenlijke frontvorming van de nationalistische, de islamitische en de ambtelijke elites (Touwen-Bouwsma, 1992: 60)!

Hoewel van oudsher sommige Indonesische nationalistenvan de opkomst van Japan als grote mogendheid een belangrijke tegenkracht tegen de westerse hegemonie zagen, maakten anderen – onder meer Soekarno, Hatta, Sjahrir – zich weinig illusies over de Japanse intenties. Had zich Nippon al sinds het begin van de eeuw in Korea, en later in Mantsjoerije en China niet doen kennen als een wrede veroveraar, voor wie 'Azië voor de Aziaten' in de praktijk neerkwam op rechtvaardiging van een Aziatische vorm van kolonialisme? Desniettemin, toen na Pearl Harbor (7 december 1941) en de daarop volgende verklaring van Koningin Wilhelmina opnieuw de Nederlandse regering niet van zins bleek om Indonesië enigerlei vorm van zelfstandigheid in het vooruitzicht te stellen, gingen ook die oorspronkelijk anti-Japanse nationalistenvan – onder het motto: de vijanden van mijn vijanden zijn mijn vrienden! – de Japanners zien als potentiële 'bevrijders' van het koloniale juk. Daar speelde de Japanse propaganda op in. Radio-uitzendingen uit Tokio in het Indonesisch gingen over vrijheid en bevrijding voor

Indonesië (*Merdeka!*) en eindigden met het Indonesische volkslied-in-spe ('Indonesia Raya'; Touwen-Bouwsma, 1992: 62).

De afwijzing van het vrijheidsstreven der nationalistinnen door de Nederlandse autoriteiten had te maken met de opvatting dat de meeste 'inlanders' trouw waren aan het Nederlands gezag en recht hadden op bescherming tegen de zich aftekenende Japanse agressie³. Wat het gros van de Indonesische bevolking indertijd daadwerkelijk vond van het koloniaal regime, valt uiteraard niet met enige zekerheid vast te stellen. De Jong (1984: 545-548) vermeldt hierover enige indrukken van Indonesiërs zelf die krachtens hun positie aardig op de hoogte waren met de stemming in hun land en tegenover de Nederlanders geen blad voor de mond hoefden te nemen. Zo onderkende de inheemse advocaat-procureur Sastromoeljono in een notitie voor het Gouvernement maar betrekkelijk kleine groepen 'werkelijk loyalen' en 'staatsgevaarlijken' (lees: nationalistinnen). De overgrote meerderheid bestond zijns inziens uit 'staatsonverschilligen', 'staatslauwen', met andere woorden uit mensen die sinds mensenheugenis gewend waren geëxploiteerd, gekoecioneerd of genegeerd – kortom: geregeerd – te worden door verre, vreemde autoriteiten⁴.

Waarschijnlijk stond het gros van die 'staatslauwe' Indonesiërs in die tijd eveneens tamelijk onverschillig tegenover een mogelijk Japans bewind, als ze daar al ooit over nagedacht hadden. Wellicht was niettemin het getal dergenen die min of meer positief gestemd waren jegens een (mogelijke) Japanse opperheerschappij, veel groter dan het getal van die 'werkelijk loyalen' (aan het Nederlands gezag). In het toenmalige Nederlands-Indië, immers, woonden en werkten nogal wat Japanse emigranten, voor het merendeel nijvere, vriendelijke handelaren en kleine middenstanders die in het algemeen nogal populair waren bij de plaatselijke bevolking (Goto, 1997: 25-26; Kanahete, 1967: 3; Sato, 1994: viii). Voorts circuleerde – vooral op Java – onder de volksmassa de zogenaamde *Djojobojo* voorspelling, daterende uit de 14e eeuw. Volgens deze legende zou eens een volk met een gele huidskleur de blanke overheersers verdrijven. Zij zouden, aldus dit volksgeloof, slechts blijven zolang als de maïs nodig heeft om te ontkiemen en te rijpen en daarop zou dan een langdurig tijdperk van onafhankelijkheid, vrede en welvaart volgen (De Jong, 1984: 942-943). Ten slotte waren, zoals al aangeduid, enigszins ontwikkelde Indonesiërs doorgaans op de hoogte van Japans opkomst als grote mogendheid en voelden velen onder hen zich toch meer verwant met dit Aziatische 'broedervolk' dan met de Europese machthebbers (Kanahete, 1967: 13-18).

Kortom, vermoedelijk nam het merendeel der Indonesiërs een positieve dan wel afwachende houding aan jegens de Japanners, toen die in het eerste kwartaal van 1942 de Indische archipel binnenrukten.

2.2. De eerste maanden van de bezetting

Begin januari 1942 nam het Japanse offensief tegen Nederlands-Indië een aanvang met landingen op Borneo en Celebes; al na twee maanden was de strijd beslecht en capituleerde het KNIL. Hier en daar al tijdens de invasie of direct daarna namen nationalistinnen van diverse pluimage allerlei initiatieven (Touwen-Bouwsma, 1992). Op nationaal niveau beraadslaagden

de politieke leiders over een voorlopige regering en op lokaal niveau vormden zich comités om het bestuur over te nemen van de *pangreh praja*, de regenten, districts- en dorpschoude die onder de Nederlanders gediend en in het interbellum steeds meer het odium van ‘collaborateurs’ op zich geladen hadden (Van Doorn, 1994: 72-76).

Alras maakte de hoogste bezettingsautoriteit op Java (Generaal Imamoera, commandant van het 16e Leger) – per decreet van 20 maart – een einde aan alle politieke activiteit zonder voorafgaande goedkeuring van de Japanners. Er kwam géén zelfbestuur! Hetzelfde gold voor Sumatra (dat met Malakka onder het 25e Leger, waarvan het hoofdkwartier gevestigd was in Singapore, viel) en voor Oost-Indonesië (Borneo, Celebes, de kleine Soenda eilanden enzovoort) dat ressorteerde onder de Japanse Marine. De *pangreh praja* werden weer in ere hersteld!

In die tijd gaven de Japanners het startsein voor de AAA-beweging, de eerste – naar later bleek – van diverse campagnes ter mobilisatie van de Indonesische bevolking in het kader van de Japanse oorlogsinspanning (Sato, 1994: h. 3). Die drie A’s slaan op de slogans: Japan het Licht van Azië, Japan de Hoeder van Azië, Japan de Leider van Azië. Hoewel deze beweging voornamelijk fungeerde als propaganda-apparaat en na een half jaar reeds vervangen werd door een nieuwe massa-organisatie (de *Poetera*), was de ‘driemaal A-actie’ toch van belang voor de interne ontwikkelingen van Indonesië. Dank zij deze en latere, soortgelijke organisaties kon het nationalistisch kader, zij het behoedzaam manoeuvrerend binnen de door de bezetter aangegeven grenzen, wat eigen initiatief ontplooiën en kreeg het bovendien de middelen van bestaan om zich aan dit soort semi-politieke activiteiten te wijden. De leiders van diverse stromingen konden zodoende beschikken over kansen en fondsen om rond te reizen, contacten te leggen en te onderhouden.

In dit verband is het relevant op te merken dat de Japanse opmars al vrij snel na de verovering van Indonesië tot staan kwam. In mei stuitte de Japanse vloot in de Koraalzee op Amerikaanse Marine-eenheden, zag geen kans de slag te winnen en bijgevolg moest het Japanse opperbevel de aanval op Port Moresby (op de Zuidkust van Australisch Nieuw-Guinea) afgeblazen. In juni ’42 leden de Japanners bij Midway een zware nederlaag en vervolgens lanceerden in Augustus de Amerikanen hun eerste tegenoffensief en bezetten Guadalcanal op de Salomonseilanden. Een paar maanden na de capitulatie van het KNIL werd dus reeds duidelijk dat Japan wellicht op den duur de oorlog zou verliezen en derhalve gingen vermoedelijk nationalistische topfiguren (Soekarno, Hatta, Sjahrir) hoe langer hoe meer rekenen met de mogelijkheid ‘tamme’ bewegingen à la de AAA-campagne te zijner tijd wel te kunnen omzetten in militante, zo nodig anti-Japanse, organisaties ten behoeve van de onafhankelijkheid van Indonesië.

Met het oog op het verloop van de strijd werd medio ’42 het grootste deel van het bezettingsleger van Java naar de Salomonseilanden gedirigeerd. De Japanse strategen begonnen toen voor de verdediging van de archipel Indonesiërs in te schakelen. Zo werden al spoedig de meeste inheemse militairen van het voormalige KNIL ingelijfd bij het hulpkorps van de *Heiho’s* die onder andere voor bewakingsdiensten van interneringskampen ingezet werden.

Wat betreft de interne organisatie van de Japanse bezetting, de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur (BB) hadden van de Gouverneur-Generaal (GG) de instructie gekregen om

zoveel mogelijk in het belang van de bevolking op hun post te blijven (De Jong, 1984: 652-653). In de loop van 1942 werden echter de meeste Nederlanders, tenzij zij vanwege hun deskundigheid voorshands onmisbaar waren, uit de openbare dienst verwijderd en geïnterneerd. De inheemse gezagsdragers daarentegen – het kwam reeds ter sprake – mochten aanblijven en kwamen onder Japanse supervisie. De centrale regeringsinstanties in Jakarta werden deels ontmanteld, deels omgevormd tot stafeenheden van het 16de Leger, terwijl Japanners de BB-top (residenten en gouverneurs) op Java vervingen. In grote lijnen werden op Sumatra – domein van het 25e Leger – en in de Grote Oost waar de Japanse Marine de scepter zwaaide, vroeger of later vergelijkbare maatregelen genomen.

Het Japanse bezettingsleger was betrekkelijk klein. Vermoedelijk waren zelfs in de beginperiode op Java – een eiland met toentertijd zo'n 49 miljoen inwoners, dat wil zeggen om en nabij 70% van de totale bevolking van Indonesië (Van Goor, z.j.: 264) – nooit meer dan zo'n 50.000 Japanse militairen gelegerd, een aantal dat in de loop van dat jaar al in verband met de Japanse behoefte aan fronttroepen elders, gereduceerd werd tot circa 10.000 (Kanahele, 1967: 65). Verder steunde de Japanse heerschappij over de archipel uiteraard op een politieapparaat. De bezetter nam de politiediensten – en daarmee het gros der inheemse politiefunctionarissen – van het Nederlands-Indische gouvernement over en installeerde voorts de alom gevreesde geheime politie, de *Kenpeitai*.

Al in die eerste maanden van de bezetting entameerden de Japanse autoriteiten, zowel op Java alsook in de buitengewesten, reorganisaties van de economie met het oog op een maximale benutting van de materiële en menselijke hulpbronnen van Indonesië voor hun oorlogsinspanning. Door de oorlogshandelingen zelf en de 'tactiek van de verschroeiide aarde' van het KNIL werden nogal wat bruggen, wegen en fabrieken verwoest, zodat maatregelen getroffen dienden te worden om verkeer, handel en industriële bedrijvigheid weer op gang te brengen om te voorzien in de behoeften van niet alleen de Japanse strijdkrachten, maar evenzeer van de bevolking. Zo werden voor de rijst vaste prijzen vastgesteld en productiequota per regentschap, maar al spoedig ontstonden hier en daar tekorten, ontwikkelde zich naast de officiële een 'zwarte' markt en begonnen de verantwoordelijke instanties zich te bezinnen op ingrijpender maatregelen.

Al met al stond dit eerste jaar van de bezetting al spoedig in het teken van een kering der krijgskansen, van toenemende schaarste aan grondstoffen en eerste levensbenodigdheden, en van opkomende onzekerheid onder de autochtone elites over de toekomstperspectieven. Was er nog uitzicht op een Japanse overwinning en zo ja, zou dat dan enigerlei vorm van autonomie voor Indonesië meebrengen? Zo neen, zou bij een Geallieerde overwinning de visie der Amerikanen – die inmiddels de Filippijnen onafhankelijkheid toegezegd hadden – prevaleren, of zouden de Nederlanders kans zien hun vroegere regiem van bedachtzame, stap-voor-stap emancipatie te re-installeren?

2.3. *Het verdere verloop van de bezetting*

Ondertussen begon de bezetter schoorvoetend de nationalisten óók in politiek opzicht wat meer speelruimte toe te kennen. De driemaal A-actie was op z'n retour en een viertal vooraanstaande Indonesiërs (Soekarno, Hatta, Mansoer en Dewantoro) kreeg in november '42 de taak voorstellen te doen voor een nieuwe volksbeweging. In '43 kwam dan de *Poetera* (*Pusat Tenaga Rakjat*, 'Concentratie van Volkskrachten') tot stand om steun te mobiliseren voor Japan en het streven van 'Azië voor de Aziaten' (*Poetera*=zoon!). Evenals bij de AAA-beweging werden er afdelingen opgericht en activiteiten ontplooid – voornamelijk propaganda – in stedelijke gebieden, maar niet op het platteland. Daar bleven de traditionele *pangreh praja* de vertolkers en uitvoerders van het beleid van de bezetter. Uiteraard was er sprake van de nodige animositeit tussen deze oude elite en de nieuwe *Poetera*-leiding. Als bijvoorbeeld de laatsgenoemden propagandatoers voor het platteland organiseerden, was er een vlotte kans dat in zo'n streek lokale, inheemse bestuurders de bevolking op verkapte wijze aanmaanden deze initiatieven te negeren (Sato, 1994: 55).

Trouwens, het optreden der nationalistische voormannen werd niet alleen op lagere bestuurlijke niveaus, maar ook aan de top, door de bezettingsautoriteiten, met lede ogen gadeslagen. De Japanners wantrouwden de nationalist en stichtten onder eigen regie een jeugdbeweging (de *Seinendan*), een bewakingscorps (de *Keibodan*) en vrouwenverenigingen (*Fujinkai*). Deze categorale organisaties doorkruisten en beconcurrerden tot op zekere hoogte de *Poetera*. Niettemin droegen deze vormen van vereniging en vergadering – ondanks de Japanse sturing ervan – evenals zo'n massabeweging als de *Poetera* bij tot bewustwording van de eigen mogelijkheden tot collectief optreden en zo direct of indirect tot militantisme en zelfs militarisering van de Indonesische bevolking. In dit verband dient vermelding de oprichting (oktober '43) van de *Peta* (*Pembela Tanah Air*, verdedigers van het vaderland) bestaande uit militaire eenheden in het kader waarvan vrijwilligers werden getraind door de Japanners, maar met eigen Indonesische onderofficieren en officieren, om mee te vechten tegen de Geallieerden. Uiteindelijk telde dit korps circa 36.000 man.

In juni '43 zegde de Japanse regering de Indonesiërs overigens een zekere autonomie toe. Tevens vond de instelling plaats van een Centrale Adviesraad – qua bevoegdheden niet meer dan een schim van de vooroorlogse Volksraad – van andere adviesorganen op diverse bestuurlijke niveaus en van de aanstelling van Indonesische adviseurs bij Japanse instanties. In het kader van dit beleid paste ook het verlenen van meer armslag aan de – in de aanvang van dit opstel al even aangestipte 'derde' – elite van toonaangevende Moslims. Een nieuwe koepelorganisatie voor dit volksdeel, de *Masjoemi*, de Inheemse Moslim Centrale, opgericht in november '43, kreeg ook beperkte bestuurlijke bevoegdheden, zoals de supervisie op bepaalde moskee-functionarissen – *kiaji's* en *oelama's* – bevoegdheden die voordien werden uitgeoefend door regenten en vorsten.

Uiteraard was deze regeling niet bevorderlijk voor een goede verstandhouding van de traditionele bestuurselite met die der islamitische leiders (Benda, 1983: h. 7), terwijl vanzelfsprekend de modern-westers georiënteerde nationalist evenmin erg geporteerd waren van een

prominente rol van deze religieuze leidlieden. Of de Japanners welbewust deze drie elites tegen elkaar uitspeelden is een vraag die door sommige auteurs (bijvoorbeeld Benda, 1983: 156-157) bevestigend wordt beantwoord, terwijl anderen (bijvoorbeeld Sluimers, 1978: 171) denken dat de onderlinge rivaliteit tussen de groeperingen in kwestie een onbedoeld gevolg was van het streven der Japanners zoveel mogelijk anti-Westerse krachten te mobiliseren.

Met de economie ging het eigenlijk al sinds 1942 bergafwaarts, niet alleen ten gevolge van het verloop van de oorlog, maar ook omdat de bezettingsinstanties er niet in slaagden de economie van Indonesië voldoende beheers- en bestuurbaar te maken (Sato, 1994: h.6 en 1997). In '43 en '44 verslechterde de toestand steeds verder: de rijstproductie daalde, honger en armoede heersten alom, de bevolking liep in lorren en de *romoesja's* – (dwang)arbeiders in Japanse dienst – werkten onder mensonterende condities ter verdediging van de Groot-Aziatische Welvaartssfeer. De onvrede met de wantoestanden ontlaadde zich overigens niet zozeer op de Japanse bezetters, maar veeleer op de inheemse bestuurders die vaak – en soms terecht – verdacht werden van het uitbuiten van de toestand ten eigen bate. Hier en daar kwamen zelfs hongeroproeren voor, onder andere op West-Java te Tasikmalaja in februari 1944. Volgens sommige schattingen stierven tijdens de bezetting circa twee miljoen Javanen ten gevolge van de hongersnoden en zou van de Javaanse *romoesja's* slechts een op de drie weer zijn teruggekeerd (De Jong, 1990: 390). Dit laatste gegeven – het niveau van de mortaliteit van de buiten Java tewerkgestelde *romoesja's* – berust volgens Sato (1994: 159-160) evenwel op berekeningen gemaakt op een moment (in 1946) dat hun repatriëring nog lang niet voltooid was. Op grond van later archiefonderzoek houdt deze auteur het op een sterftecijfer van ca. 15 à 20%, uiteraard nog altijd een indicatie van erbarmelijke arbeidsomstandigheden⁵.

Ondertussen ging de militarisering en daarmee de politisering van de Indonesische samenleving verder. De hulpkorpsen werden uitgebreid en getraind. Eind '44 mocht de Masjoemi ook een eigen militaire hulporganisatie – naast de *Peta* – opzetten: de *Hizboellah* die ten tijde van de capitulatie van Japan circa 50.000 man telde (De Jong, 1985: 948). In dit verband merk ik nog op dat de *Heiho's* in '45 25.000 man sterk waren! Al deze korpsen stonden onder Japanse leiding en waren maar ten dele, en dan nog vrij slecht bewapend, misten gevechtservaring, maar waren wel geoeffend en gedisciplineerd. Na de capitulatie gaven Japanners op grote schaal hun wapens aan deze Indonesische troepen, hoewel ze die volgens de capitulatieovereenkomst aan de Geallieerden moesten overhandigen.

Om uiteenlopende redenen besloten de Japanse autoriteiten al in de loop van 1943 de *Poetera* te ontbinden en een nieuwe massabeweging in het leven te roepen. Deze organisatie, de *Djawa Hokokai*, kwam overigens pas in 1944 van de grond, stond onder strakke Japanse leiding en fungeerde als kader voor het streven alle geledingen van de bevolking te mobiliseren en te integreren met het totale overheidsapparaat. Met andere woorden, de rivaliserende elites – nationalist, moslimleiders en *pangreh praja* – moesten met elkaar en met de bezettingsinstanties eendrachtig samenwerken om het geallieerde offensief het hoofd te bieden. Aan de top speelde de reeds genoemde Centrale Adviesraad waarin de nationalist de boventoon voerden, een sleutelrol. In het algemeen konden de nationalist ook in de stedelijke centra en op de hogere niveaus hun invloed doen gelden, terwijl op lokaal niveau en vooral ten platte-

lande als vanouds de gevestigde ambtsaristocratie, de *pangreh praja*, aan de macht bleef. Deze laatste krachtsinspanning van het Japanse bewind leidde derhalve eerder tot verscherping der tegenstellingen dan tot bundeling van krachten.

Op 7 september '44 werd de Indonesiërs bij monde van de Japanse minister-president Koiso dan eindelijk de onafhankelijkheid toegezegd⁶. Toen pas mocht er – zij het nog steeds in het omvattende kader van de *Hokokai* – een para-militaire organisatie, de *Barisan Pelopor* (stoottroepen), worden opgericht waar het eigen Indonesische volkslied gezongen, de rood-witte vlag gehesen mocht worden, en waarin niet langer een eed van trouw aan de Japanse keizer, maar aan Indonesië, diende te worden afgelegd.

Dat de nationalistische geest vaardig was/werd, ook in andere korpsen moge onder andere blijken uit diverse ongeregeldheden, zelfs muiterijen tegen de Japanners zoals in Blitar. Hierin kwamen tot uiting weerzin tegen de harde Japanse aanpak, maar meer in het algemeen ook frustratie over het maltrakteren der *romoesja's*, over de armoede, de hongersnood en last but not least over het trage tempo van de realisatie van de Japanse belofte Indonesië zelfstandigheid te verlenen.

Pas in mei '45 kwam er een Commissie tot onderzoek van de mogelijkheden voor Indonesische Onafhankelijkheid. De bevelhebbers der Japanse strijdkrachten talmde, want zij wensten geen min of meer onafhankelijk Indonesië, doch slechts wingewesten ten bate van hun strategische behoeften (bovenal aardolie!). Bovendien vertrouwden ze, zoals al eerder geconstateerd, de nationalist en ook de moslim voormannen maar ten dele en waren er geenszins zeker van, dat die 'bondgenoten' hen niet in de steek zouden laten als het tij keerde.

In augustus '45 zag ten slotte nog een 'nieuwe volksbeweging', de *Gerakan Rakjat Baroe*, het licht, een federatie van nationalistische groeperingen, maar zonder de jeugdbeweging! Toen reeds werd zichtbaar een tegenstelling tussen enerzijds de vooral diplomatiek opererende oude garde à la Soekarno, Hatta en de radicale, strijd lustige jongeren.

Uiteindelijk, op 11 augustus, vier dagen vóór de capitulatie van Japan kregen de Indonesische leiders in de buurt van Saigon, van veldmaarschalk Teraoetsji – de Japanse opperbevelhebber in Zuidoost Azië – te horen dat ze een eigen staat mochten vormen. De Republiek Indonesië – zoals bekend – werd ten slotte op 17 augustus uitgeroepen, niet dan na de ontvoering van Soekarno door jongere Indonesiërs (De Jong, 1985: 976-978, 1006 e.v.) en niet dan met de nodige aarzeling van de Indonesische leiders!

3. Het Duitse en het Japanse bezettingsregime

3.1. *Sociologisch intermezzo*

Voor een goed begrip van de volgende analyse der overeenkomsten en verschillen tussen de Duitse bezetting van Nederland en de Japanse bezetting van Indonesië is een korte uiteenzetting van het te gebruiken theoretisch kader onontbeerlijk.

In het algemeen kan gesteld worden dat het 'succes' van een bezetting uit het oogpunt van de bezettingsmacht een zekere mate van medewerking vergt van de zijde van inheemse elites, dat wil zeggen leidinggevendenden die een zeker aanzien genieten, op enig gezag kunnen bogen bij hun onderhorigen of achterban. Voor zo'n soort elite die 'van onderop' gelegitimeerd is, pleeg ik de term 'inheemse elite' te gebruiken (Lammers, 1993: 40 e.v., 1997: 160 e.v.). Hier staat tegenover een 'loyale' elite, dat wil zeggen leidinggevendenden of hulpkrachten die 'van bovenaf' – door de topleiding van een organisatorisch verband – gelegitimeerd zijn. Het is zaak hierbij stil te staan, want 'inheems' betekent gewoonlijk in de context van een verhandeling over onze toenmalige koloniën 'inlands', 'autochtoon'. In het vervolg dient de lezer(es) het bijvoeglijk naamwoord 'inheems' – als het gaat over 'inheemse elite(s)' – echter in sociologische zin te verstaan, namelijk als een elite met een mandaat 'van-onderop'. In het kader van mijn analyse kan een autochtone, Indonesische elite dus zowel 'inheems' als 'loyaal' zijn! In het eerste geval ontleent zo'n elite haar gezag aan haar volgelingen, ondergeschikten of onderdanen en in het tweede geval aan haar lastgevers, de machthebbers.

Welnu, bezetters hebben doorgaans te kampen met een tekort aan mankracht en plegen dan op zoek te gaan naar autochtone elites die, ofschoon 'inheems', tòch bereid en in staat zijn te fungeren als 'loyale' elite in hun dienst. Immers, aldus de redenering van de bezetters, als autochtonen weten die 'eigen' leiders hoe ze hun mensen aan moeten pakken en als inheemse elite kunnen ze de nodige medewerking verkrijgen, een medewerking waar je als 'uitheemse' heerser niet op hoeft te rekenen. Vanzelfsprekend moet een inheemse elite die gaat collaboreren, samenwerken met de vijand, zich in allerlei bochten wringen om zonder haar geloofwaardigheid in de ogen van het eigen volk te verliezen, toch bij haar nieuwe meesters in de gunst te blijven. Gewoonlijk lukt dat hooguit voor een tijdje. Op den duur raken zulke collaborateurs-tegen-wil-en-dank op het hellende vlak en degenereren tot loyale elite, of ze gaan in de oppositie en worden dan weer een inheemse elite, maar veelal komen ze natuurlijk ook zodanig in de knel dat ze moeten eclipsen om niet geëlimineerd te worden.

3.2. Dwangmiddelen

In beide gevallen is er sprake van een bezetting in sociologische zin, te weten 'een vreemde overheersing in het kader waarvan het ene volk een ander volk beheerst door dreigen met en toepassen van geweld' (Lammers, 1994: 395, noot 1). 'Onze' bezetting in Europa behoeft op dit punt geen nadere toelichting, maar was de bezetting van Indonesië eveneens 'een vreemde overheersing' niet alleen in de ogen van Nederlanders en andere Europeanen in het toenmalige N.O. Indië, maar ook in het besef van de Indonesische bevolking? Vele, zo niet de meeste, Indonesiërs zagen in eerste instantie de Japanners weliswaar als bevrijders, maar niettemin als vreemde, dat wil zeggen uitheemse, heersers en naarmate de bezetting langer duurde als onderdrukkers. De Japanners beleden weliswaar met de mond het 'broedervolk'-idee, maar lieten niet na de eigen superioriteit en de inferioriteit van de Indonesiërs te benadrukken en – de daad bij het woord voegend – hen te behandelen als een 'ander' volk dat zo nodig met bruto geweld onder de duim gehouden moest worden.

Als eerste punt van overeenkomst kan derhalve aangemerkt worden het bezetten in de zin van veroveren met geweld van wapenen, alsook in de zin van bezet houden van respectievelijk Nederland en Indonesië door de dreigende aanwezigheid van uitheemse troepen en politie die – denk aan *Gestapo* en *Kenpeitai* – zonder vorm van proces geweld gebruikten als hun zulks dienstig leek. Niettemin valt er terzake van de gehanteerde dwangmiddelen wel het nodige verschil tussen de beide regimes op te merken.

Het Japanse regime had op het eerste gezicht een gewelddadiger karakter dan het Duitse. Er werd door Japanse, in vergelijking met Duitse, militairen en politiemannen bij allerlei gelegenheden – bijvoorbeeld bij constatering van verkeersovertredingen, bij eerbewijzen die de ‘vereerde’ onvoldoende respectvol toeschenen – sneller en vaker geslagen, geschopt en ook wel gedood. Toch berustte het Duitse regime in laatste instantie niet minder dan het Japanse op bajonetten. Je krijgt echter de indruk dat de ‘strafcultuur’ van het Japanse keizerrijk aanmerkelijk verschilde van de in Hitler-Duitsland gebruikelijke wijze van disciplineren. Althans in de bezettingsgeschiedenis van Indonesië kom je frequenter dan in die van Nederland vermeldingen tegen van gewelddadig, standrechtelijk straffen van vermeende vergrijpen tegen de orde van de bezetter, van ongebreidelde willekeur en terreur.

Wellicht was dit een kwestie van een (Japanse) feodaal-martiale versus een (Duitse) meer militair-bureaucratische traditie. In ieder geval ziet het er naar uit dat deze Japanse stijl van overheersing èn op Europeanen èn op Indonesiërs een schokkender uitwerking had, door de overheersten vermoedelijk als grievender en vernederender beleefd werd dan de wijze waarop de Duitsers in het algemeen de Nederlanders bejegenden. Lijfstraffen hebben onmiskenbaar, zeker wanneer zij in het openbaar worden toegediend, een nevenbetekenis als sociale sancties van negatieve aard. Zo wijzen diverse auteurs erop dat voor een Javaan een ‘draai om de oren’, of kaakslag, geldt als een krenkende belediging, omdat iemands hoofd beschouwd wordt als de sacrosancte locus van zijn/haar ziel.

Voorts, naarmate het verschil in strafcultuur tussen heersers en beheersten groter is, neemt vermoedelijk de kans op straffen *ceteris paribus* toe omdat immers voor die heersers een ‘verkeerde’ reactie op hun straffen weer een gereede aanleiding vormt voor nieuwe strafacties. Derhalve zal ook al om deze reden in Indonesië door de Japanners vaker en harder geslagen en geschopt zijn dan in Nederland door de Duitsers⁷.

3.3. Gezag

In beide gevallen was sprake van gezag, dat wil zeggen van een zeker ‘recht’ van de overheerser op gehoorzaamheid van de kant van de civiele autoriteiten en de burgerij in de bezette gebieden. Indertijd betoogde ik dat de Duitsers in ieder geval in het begin van de bezetting in Nederland konden bogen op een zekere mate van erkenning en aanvaarding van hun machtsuitoefening (Lammers, 1990: 122-129). Dit hield geen ongekwalificeerde plicht in om alle opdrachten van bezettingsinstanties naar letter en geest uit te voeren, maar een machtiging vanwege de wettige regering om de onwettige bezetter te gehoorzamen voorzover en zolang deze zich hield aan de ter zake gestipuleerde regels (van het Landoorlogreglement) en de uit-

voering van diens bevelen of aanwijzingen (mede) in het belang was van de bevolking. Daar de Duitsers zich in de loop van de jaren '40-'45 steeds minder gelegen lieten liggen aan het geldende recht en de belangen van de bevolking, werd het gaandeweg steeds dubieuzer of je als Nederlander zo'n Duitse machthebber nog wel als *gezag*sdrager kon beschouwen.

Verder is nog van belang dat dankzij de aanvaarding door die topambtenaren van het Duitse gezag, de bezetter onwillekeurig kon profiteren van hun 'vooroorlogs' gezag bij hun ondergeschikten. Deze Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders waren immers aangesteld door onze eigen overheid en zolang zij op de oude voet leiding bleven geven, kon het onder hen ressorterend personeel zich nog steeds in dienst van het 'wettig gezag' wanen en hun superieuren beschouwen als een inheemse elite.

De gang van zaken in het toenmalige Nederlands-Indië in '42 was in dit opzicht navenant. Zoals vermeld, de GG gelastte de (Nederlandse) BB-ambtenaren zoveel mogelijk in het belang van de bevolking aan te blijven en met de Japanners samen te werken. Ook de inheemse bestuursambtenaren hadden de opdracht zo goed en zo kwaad dat ging in functie te blijven om zodoende te waken 'voor de veiligheid van het volk en naar vermogen zijn lijden te verlichten' (De Jong, 1985: 223). Naar wij zagen handhaafde de Japanse bezetter de *pangreh praja* gedurende de hele periode van '42 - '45 als binnenlands bestuur en voorzover de zelfbestuurders of vorsten (zoals de *Soesoehoenan* van Soerakarta, de Sultan van Djokja), regenten en districtshoofden in kwestie persoonlijk of als 'stand' in de ogen van hun onderhorigen 'vooroorlogs' gezag hadden, zullen ze dat wel in meerdere of mindere mate althans een tijdje gehouden hebben.

Toch was het 'bezetttersgezag' in Indonesië in bepaalde opzichten wel anders van aard dan in Nederland. De Duitse bezetter, zo betoogde ik eerder (Lammers, 1990: 122-129), kon aanvankelijk zich tot op zekere hoogte verlaten op rationeel-legaal, of *ambtsgezag*, dat berust op als wettig erkende wetten, regels, verordeningen. Een andere legitimeringsgrond voor machtsuitoefening is gelegen in de overweging van de kant der machtsonderhorigen dat de directieven in kwestie zinnig, nuttig, zijn in het kader van doeleinden waarmee men instemt. Dat wordt dan wel rationeel-pragmatisch of *functioneel gezag*⁸ genoemd en ook op die basis konden Nederlanders in de Duitse tijd wel met bepaalde maatregelen van de zijde van de bezetter akkoord gaan.

Zoals naar voren kwam, in Indonesië werd het Nederlandse BB al snel geëcarteerd. Voor zover de Indonesische topfiguren van het binnenlands bestuur, de zakenwereld en het bedrijfsleven, zich een Europees referentiekader eigen gemaakt hadden, zullen zij wel evenals hun collega's in Nederland in eerste instantie in 1942 het Japanse oppergezag aanvaard hebben, omdat het Nederlands-Indisch gouvernement hun aanblijven verordineerd had en omdat zij zich ook anderszins daartoe verplicht voelden.

Vele vorsten, regenten en industriëlen waren echter geneigd de nieuwe Japanse heersers niet, niet alleen, of niet zozeer op rationeel-legale, maar veeleer op functionele gronden – opportunistisch en/of ideëel van aard – te erkennen als gezagsdragers. Immers, voorzover zij hun positie wilden handhaven en ook voorzover zij enig geloof hechtten aan de Japanse ideologie van 'Azië voor de Aziaten', dan wel de hoop koesterden dat de bezetter hen nolens volens

meer autonomie en/of algehele zelfstandigheid zou verlenen, zullen zij de Japanners een zeker functioneel gezag toegekend hebben. Dit gold zeker ook voor al die nationalistische voormannen die al tijdens de Nederlandse bezetting pro-Japans waren, dan wel na 1940 zo'n pro-Japanse houding aannamen.

Hoe was het gesteld met de leidinggeevenden op lager niveau? Zoals eerder al vermeld, in het algemeen bleven die functionarissen zich voegen naar het 'vooroorlogs', wettig gezag van die leiding. Dat vooroorlogs gezag – waar een bezetter dus over kan beschikken als indirect beheersingsinstrument – beruiste in het toenmalige Nederlands-Indië naar alle waarschijnlijkheid ten dele nog op *traditionele gronden*⁹. Voorzover de *pangreh praja* door de plaatselijke bevolking in ere gehouden werd krachtens de adat in het kader waarvan zij nog als vorsten – of nakomelingen daarvan – gezien werden, had deze ambtsaristocratie wellicht nog het aureool van een stand die door geboorte recht had op loyaliteit en gehoorzaamheid. Verder zullen sommige vorsten en regenten zich als pleitbezorger van locale belangen functioneel gezag verworven hebben. Van oudsher is op Java wijdverbreid de idee van een *ratoe adil*, een rechtvaardige vorst, die een ieder geeft wat hem/haar toekomt en geen misbruik maakt van zijn positie. Het ligt voor de hand om een bestuurder die enigszins het ideaal van zo'n 'modelvorst' benaderde, te beschouwen als een heerser wiens gezag geënt was op een combinatie van traditionele en functionele gronden.

Opgemerkt moet nog worden dat het traditioneel gezag van inheemse bestuurders in de loop van de twintigste eeuw wellicht al aan de nodige erosie onderhevig was en door de koloniale heersers uit welbegrepen eigenbelang gecultiveerd werd (Sutherland, 1979). Aangenomen mag worden dat deze gezagsbasis in de Japanse tijd ten gevolge van de extreem-depriverende maatregelen die de *pangreh praja* als uitvoerders van het Japanse beleid moesten doorzetten, over het algemeen nog verder in verval zal zijn geraakt. Slechts als zij erin slaagden zich als 'inheemse elite' teweer te stellen tegen de Japanse eisen of deze te ontduiken om zodoende de eigen mensen enige steun en bescherming te bieden in hun strijd om het bestaan, konden deze vorsten, regenten of hoofden zich nog waar maken als dragers van traditioneel verankerd functioneel gezag. Voor zover zij daarentegen klakkeloos de bevelen van de bezetter – ongeacht de desastreuze effecten ervan voor hun onderdanen – uitvoerden, dan wel in die omstandigheden nog kans zagen zich te verrijken, waren zij gedegeneerd tot loyale elite van de Japanse bezetter en konden ze hun positie nog slechts met geweld of dreiging daarmee handhaven (over deze drie typen: Sato, 1997: 85).

Tot zover dan over de 'oude' elites. Ook de 'nieuwe' elites die, zoals wij zagen, voor de Japanse overheersers hand- en spandiensten verrichtten, konden hun intern gezag aanwenden om hun volgelingen en sympathisanten mee te krijgen in het kader van de Japanse beheersingspolitiek. Nationalistische leiders werden door hun achterban uiteraard al tijdens het Nederlandse bewind gezien en geëerd als dragers van functioneel gezag, voorzover zij met – in de ogen van hun aanhang – geëigende middelen het begeerde doel van de onafhankelijkheid nastreefden. Voorzover zij daarenboven ook nog over grote gaven als bezielende redenaars en/of politieke aanvoerders beschikten – Soekarno, Hatta – konden zij in de sociologische betekenis die Max Weber aan de term hechtte, tevens beschikken over *charismatisch gezag*⁰.

De moslimvoormannen waren in eigen kring eveneens al met gezag bekleed, voordat zij van de Japanners – ondanks grote verschillen tussen diverse gebieden, zoals Atjeh, Java, Celebes, Zuid-Molukken (zie hierover De Bruin, 1982-b) – in het algemeen meer vrijheid kregen dan zij in het koloniale Indië genoten. Evenals de eerder genoemde politieke werden ook deze religieuze leiders door de bezetter begunstigd om zo hun medewerking te verkrijgen bij het politiseren en mobiliseren van hun achterban ten bate van de Japanse oorlogsinspanningen. Een poging dus om door coöptatie een inheemse elite te ‘loyaliseren’!

Voor jeugdige Indonesiërs, door Japanners getraind en gevormd in hulpkorpsen zoals de *Heiho's*, *Peta*, *Hizboellah* en *Seinendan*, zal voorts menig militair leider wel uitgegroeid zijn tot functioneel en soms charismatisch gezagsdrager. In de laatste maanden van de bezetting ontpopte een deel van deze nieuwe, inheemse elite zich, naar wij zagen, als een militante en geduchte rivaal van de ‘oude’ nieuwe elite der politieke, nationalistische leiders en forceerde als pressiegroep zelfs de onafhankelijkheid van Indonesië.

Het behoeft nauwelijks nader betoog dat enigszins vergelijkbare ontwikkelingen tijdens de Duitse bezetting in Nederland niet voorkwamen, dan wel een totaal ander verloop kenden. Door de bezetter getrainde, gesteunde of gedoogde politieke of paramilitaire groeperingen kregen zelden of nooit enige bijval bij de bevolking en derhalve zagen hun leid(st)ers geen kans zich te profileren als representatieve inheemse elite. Wel kwamen in kringen van de illegaliteit nieuwe leid(st)ers op die in hun integraal verzet tegen de bezetter zich in de ogen van de medestanders die hen kenden, het nodige gezag – eveneens functioneel en soms charismatisch – verworven. Gezien de risico's van ontdekking en verraad bleef de identiteit van dergelijke gezaghebbende figuren doorgaans echter een goed bewaard geheim, zelfs voor het merendeel van de eigen achterban, zodat een enigszins bekende en erkende inheemse elite niet – zoals in Indonesië – tot ontplooiing kon komen.

Al met al krijg je de indruk dat, voorzover de bezettingsautoriteiten zelf, of via de toplaag van autochtone leidinggevenden, over gezag of quasi-gezag konden beschikken, dit in diverse opzichten in Indonesië duidelijk anders van aard was dan in Nederland. ‘Functioneel’ gezag hadden Duitse autoriteiten in het bezette Nederland slechts een beetje, in de begintijd, in zover zij maatregelen goedkeurden of namen die de ambtelijke en industriële top welgevallig waren. De Japanse bezetter, echter, had ‘functionele’ autoriteit, omdat hij de ‘oude bezetters’, de koloniale heersers verdreef en, zij het nogal *contre coeur*, perspectieven voor Indonesia Raya, een onafhankelijk Indonesië, opende. Het zal duidelijk zijn, dat dit laatste soort functioneel gezag een weliswaar niet goed beheersbaar, maar toch veel potenter beheersingsmiddel vormde ten dienste van de Japanse zaak, dan het eerste soort functioneel gezag dat de Duitsers konden aanwenden.

Een ander opmerkelijk verschil betrof de aard van het gezag van het eigen binnenlands bestuur. Ging het in Nederland in de jaren veertig voornamelijk om rationeel-legaal ambtsgezag, in Indonesië konden in die tijd inheemse vorsten, regenten of hoofden zich nog bekleed achten met traditioneel gezag en op grond daarvan zich feodale allures en prerogatieven aanmeten, die voor de bevolking ‘daar’ naar alle waarschijnlijkheid neerkwamen op een groter afhankelijkheid van hun (lagere) overheden dan waarmee de bevolking ‘hier’ te leven had.

3.4. Lokmiddelen

Voor zover het de bevolking in het algemeen als ‘begunstigde’ betreft, valt aan overeenkomsten op dit derde punt van vergelijking slechts te signaleren, dat zowel in Nederland als in Indonesië de bezetter zich royaal betoonde in het uitdelen van verbale, symbolische ‘beloningen’ in het kader van officiële, propagandistische uitlatingen. Zo bood in beide gevallen de veroveraar de overwonnen volkeren een ‘eervolle’ plaats aan in een ‘Nieuwe Orde’ van het werelddeel in kwestie. Verder gingen als gevolg van maatregelen van de bezetter – zowel in Indonesië als in Nederland – sommige bevolkingscategorieën er, althans aanvankelijk, op vooruit. Landbouwers op Sumatra, bijvoorbeeld, profiteerden van het wegvallen van de gehate rubberrestricties en Europese plantages in Indonesië werden geheel of gedeeltelijk overgenomen door de bevolking. In Nederland werden in sommige bedrijfstakken in 1940 de arbeidsvoorwaarden verbeterd om te zorgen dat de Nederlandse arbeider grosso modo hetzelfde zou verdienen als zijn Duitse collega.

Niettemin, er was op dit punt weinig of geen sprake van overeenkomsten, maar des te meer van verschillen tussen beide bezettingssituaties. In Nederland leidde de bezetting niet meteen tot economische achteruitgang, omdat de incorporatie van ons industrieel en agrarisch potentieel in de economie van het Derde Rijk – althans in het begin – het wegvallen van de overzeese handel ruimschoots compenseerde (Klehmann, 1997). In Indonesië, daarentegen, ruïneerde de oorlogvoering al meteen een deel van de productie en distributie en slaagden de autoriteiten er niet in de schade te herstellen. Naderhand namen de problemen van schaarste en ontwrichting nog toe, zodat de bevolking in materieel opzicht er alleen maar op achteruit ging.

Bij vergelijking van de mate waarin de bezetters erin slaagden met lokmiddelen inheemse elites in te schakelen als loyale beheersingsinstrumenten vallen eveneens de verschillen meer in het oog dan de overeenkomsten. Zoals eerder al geconstateerd, zowel in Nederland als in Indonesië, liet de veroveraar in eerste instantie de overheidsbureaucratie zoveel mogelijk intact en trachtte aldus op indirecte wijze de veroverde gebieden te beheersen en besturen. Deze strategie houdt in – zoals ik eerder uiteenzette (Lammers, 1994) – dat het zwaartepunt van de collaboratie op het middenniveau komt te liggen, bij de ambtelijke top en de woordvoerders van het bedrijfsleven. Als die voorshands de bezettingsautoriteiten als gezagsdragers erkennen, zal hun inzet ten bate van de nieuwe heersers vanzelfsprekend sterk beïnvloed worden door de hen geboden ‘arbeidsvoorwaarden’. Welnu, tijdens beide bezettingen kregen de topfiguren in de publieke sector, althans aanvankelijk, meer armslag en – ten dele daarmee – ook een zekere statusverhoging. De bezetter ‘bevrijdde’ de ambtelijke top in Nederland van de parlementaire regels en controle, en in Indonesië van de bevoogding door de Nederlanders. Niettemin, anders dan in Nederland betekende in Indonesië de eliminatie van het Nederlandse BB niet slechts voor de top van het inheemse ambtenarenkorps, maar tevens voor vele Indonesiërs op midden- en lagere niveaus kansen op promotie en meer bevoegdheden.

Naar buiten kregen de Secretarissen-generaal ten onzent en de vorsten en regenten in Indonesië dus meer zeggenschap en minder verantwoordingsplichten, een zekere mate van

promotie qua macht en aanzien. Ter zake van de hen toekomende emolumenten voerden de Duitsers wel een wat ander beleid dan de Japanners, maar toch probeerde in beide gevallen de bezetter ook via zijn inkomenspolitiek de ambtenaren te bewegen zich als willige medewerkers, als loyale elite te gedragen.

Zowel in Indonesië als Nederland waren de exponenten van het bedrijfsleven door de bank genomen genegen 'loyaal' mee te werken met de bezetter. Uiteraard zijn ondernemers en managers uit de private sector ook in vreedstijd al niet erg kieskeurig met betrekking tot de partners waarmee zij zaken doen. Als in oorlogstijd daar nog bij komt, dat hun bedrijf wellicht wegens geringe importantie voor de krijg en/of bij gebrek aan grondstoffen sowieso in de gevarrezone komt, zijn de verantwoordelijke sleutelfiguren meestal wel tot economische collaboratie bereid. Een dergelijke 'normale' gang van zaken is aan te treffen in het geval van de Duitse bezetting van Nederland en voor wat betreft de Japanse bezetting van Indonesië, voorzover het ging om Indonesische, Chinese en andere niet-Europese zakenlieden en ondernemers (Post, 1997). De verwijdering van de 'blanke top' van alle Europese bedrijven, plantages en instellingen, betekende voor menig Indonesiër promotie naar een positie waarvan hij als 'inlander' vroeger uitgesloten was. Geen wonder dus dat zodoende de toonaangevende kringen in nijverheid, handel en cultures op de hand van de Japanners waren, althans tot aan het einde van de bezetting.

Naast ambtelijke en industriële elites, zijn uiteraard vanuit het perspectief van een bezettende mogendheid ook politieke elites erg gewild als inheemse en tegelijkertijd potentieel-loyale elites. Welnu, de 'nieuwe' elites in Indonesië kregen, zoals reeds beschreven, in het algemeen van de bezetter hun middelen van bestaan en naarmate de tijd verstreek en de Japanners meer in het defensief gedrongen werden, meer propagandistische en organisatorische mogelijkheden. Al ging het geenszins van harte, niettemin lukte het de bezetter om inheemse elites – nationalistische en Islamitische leiders – met deze lokmiddelen om te turnen tot min of meer loyale elites. Wellicht ten overvloede merk ik op, dat de grens tussen het gehoorzamen van een machthebber op grond van diens functionele autoriteit en om puur opportunistische redenen, moeilijk te trekken valt. Zo ook is het een open vraag in welke mate die Indonesische voor mannen zich jegens de Japanners zo meegaand betoonden uit berekening – met andere woorden met het oog op het belang van de eigen beweging en uiteraard óók hun eigen belang – dan wel omdat zij de Japanse heersers (tevens) zagen als gezaghebbende leiders die hen de weg naar de vrijheid wezen.

In ons land streefden de Duitsers eveneens in '40-'45 naar een zekere legitimering van hun bewind door het gedogen, steunen of sturen van politieke figuren of groepen waarvan zij hoopen dat die de nodige aanhang zouden kunnen verwerven. Gewoonlijk betrof dat nationaal-socialistische of fascistische partijen of aanverwante organisaties die weinig of geen aftrek vonden bij de bevolking. De enige massabeweging waarin de bezetter aanvankelijk enige fiducia had als geschikt werktuig voor het cultiveren van een pro-Duitse gezindheid in de geest van de Nieuwe Orde, was de Nederlandse Unie die zich echter alras ontwikkelde tot een nationalistische, ietwat anti-Duitse protestbeweging en om die reden dan ook rap verboden werd.

Een essentieel verschil tussen de Japanse en de Duitse bezetting was derhalve gelegen in de mate waarin de machthebbers met lokmiddelen konden manipuleren om autochtone elites in te schakelen bij het bewaren van rust en orde in de bezette gebieden en bij de mobilisatie van menselijke en materiële hulpbronnen ten bate van hun oorlog. Waar de Duitsers 'nieuwe' elites (NSB'ers, Duitsgezinden) slechts konden gebruiken als handlangers, als puur loyale elite wier optreden veel kwaad bloed zette bij de bevolking en het verzet stimuleerde, konden de Japanners profiteren van inheemse elites die door hun collaboratie slechts in beperkte mate – en vooral op het laatst van de oorlog – hun krediet bij de eigen achterban riskeerden.

3.5. *Het verloop van de bezetting*

Zoals wij zagen bij het chronologisch overzicht van de periode tussen '40 en '45 in Indonesië, de Japanse opmars kwam reeds spoedig – mei/juni '42 – tot staan. Zo ook liep tijdens de Tweede Wereldoorlog in Europa eveneens al enige maanden na de zo succesvolle verovering van West Europa, de Duitse oorlogsmachine vast, toen in de slag om Engeland de Duitse *Lufwaffe* niet opgewassen bleek tegen de RAF en het Kanaal zijn waarde bewees als tankgracht. In beide gevallen kan men derhalve waarnemen: eerst een schijnbaar onstuitbare reeks overwinningen, hetgeen een langdurige bezetting deed verwachten, vervolgens een periode van onzekerheid waarin beide partijen geen krimp gaven en tenslotte een fase waarin de voordien glorieuze overwinnaar hoe langer hoe meer in het defensief werd gedrongen.

Deze omslag van een offensieve naar een defensieve oorlogvoering had ten gevolge – zowel in Nederland als in Indonesië – een drastische herziening van de beleidsprioriteiten van de bezetter en daarmee een ingrijpende verandering van het vigerend bezettingsregime. Was er oorspronkelijk nog sprake van een krachtig streven naar 'bekering' tot de ideologie van de overwinnaar – respectievelijk Nazificering en Japanisering – in beide gevallen draaide het na verloop van tijd toch vooral om pure exploitatie van het bezette gebied en het overwonnen volk. Zoals de Duitsers Nederland leeg roofden, namen de Japanners in Indonesië alles wat voor hun van waarde was, in beslag. De Duitse arbeidsinzet van Nederlandse werknemers had veel weg van het ronselen der *romoesja's* door Japanse autoriteiten. In beide gevallen bleven desastreuze gevolgen voor de bevolking niet uit: verarming, toename van morbiditeit en mortaliteit, onzekerheid, desintegratie van gezins- en familieverbanden en van lokale gemeenschappen.

Hierbij dient wel te worden aangetekend dat de Japanners meer dan de Duitsers tot het bittere einde doorgingen met hun pogingen de bevolking te overtuigen van hun 'missie' om de gemeenschappelijke vijand te bestrijden. Hiermee zijn we aangeland bij de verschillen in bezettingsregime. In voorgaande behandeling van de voornaamste beheersingsinstrumenten kwam steeds al naar voren, dat de contrasten tussen het Duitse en het Japanse bezettingsregime over het algemeen scherper werden. Alleen ter zake van de dwangmiddelen was wellicht sprake van een verkleining van het verschil. Naarmate de Duitsers meer op verlies kwamen te staan, namen zij vaker hun toevlucht tot gewelddadiger vormen van repressie en vertoonden hun bewind minder trekken van een enigszins legalistisch-bureaucratisch regime. In dit

opzicht, zou je kunnen zeggen, ging de Duitse 'stijl' van beheersen hoe langer hoe meer lijken op de Japanse: militaristisch en gekenmerkt door intimidatie en terreur.

Vormde het quasi-gezag van de bezetter in het Duitse geval aanvankelijk nog een grondpijler van de bezettingsmacht, gaandeweg boette deze factor aan betekenis in. De Japanners evenwel konden in Indonesië tot het einde toe hun bezettingsmacht schragen met een of andere vorm van legitimering die zij ontleenden aan hun reputatie als bevrijders van het koloniale juk. Naarmate de oorlog voor hen uitzichtlozer werd, nam zelfs de functionele basis waarop de bezettingsmacht stoelde, toe, omdat zij noodgedrongen hoe langer hoe meer concessies deden aan het Indonesisch streven naar autonomie en zelfstandigheid. Bovendien had de stelselmatige toekenning van meer speelruimte aan de nationalisten en – zij het in mindere mate – de moslimleiders het neveneffect van intensivering van de animositeit en rivaliteit tussen deze nieuwkomers en de gevestigde pangreh praja. Allicht leidde deze tegenstelling niet alleen tot onderlinge wedijver en chaos, maar tevens tot verhoogde inspanningen van de betrokken partijen om het de Japanse bezetter naar de zin te maken.

Gezien de wisselwerking tussen positieve sanctionering van de zijde van machthebbers en gezagsaanvaarding op functionele gronden van de kant der machtsonderhorigen, ligt het voor de hand dat de bezettingsregiems van de Asmogendheden in Europa en Azië eveneens qua gebezigde lokmiddelen steeds verder gingen divergeren. De Japanse heersers verschaften de nationalisten en moslim-leidslieden hoe langer hoe meer speelruimte voor eigen, Indonesische organisaties à la de Centrale Adviesraad, de *Peta*, de *Barisan Pelopor*, de *Masjoemi* en de *Hizboellah*. Hoe sterk ook ingekaderd door de bezetter, toch nam de vrijheid van vereniging en vergadering geleidelijk toe. In het geval van de Duitse bezetting van Nederland is een omgekeerde trend waarneembaar. Naarmate de tijd verstreek en hun situatie in militair en politiek opzicht steeds hachelijker werd, slonk ten onzent de bereidheid tot 'loyale samenwerking' met de bezetter, terwijl pogingen de Duitse richtlijnen en maatregelen te dwarsbomen dan wel te ontduiken, hoe langer hoe frequenter voorkwamen en 'gewoon' gevonden werden. Bijgevolg trachtte de bezetter door een steeds verdergaande kneveling van de 'eigen', autochtone organisaties vormen van verzet en protest zoveel mogelijk te voorkomen.

Hierboven stipte ik al aan, dat – wat voor lokmiddelen de bezetter ook hanteerde ten aanzien van diverse Indonesische elites – de bevolking grotendeels verstoken bleef van positieve sancties van materiële aard. De deprivaties namen gedurende de periode van '43 tot '45 in hoog tempo toe. Trouwens, ook in Nederland verslechterde in diezelfde periode de levensomstandigheden. Niettemin houde men in het oog dat om te beginnen de welvaart en gezondheidstoestand van de bevolking vóór de oorlog 'hier' op aanmerkelijk hoger peil stonden dan 'daar'. Verder krijg ik de indruk dat de teloorgang in Indonesië ernstiger was dan in Nederland. Hoe het ook zij, alles bij elkaar was Indonesië op het moment dat Japan capituleerde (half augustus '45) uitgemergeld en het gros der Indonesiërs qua voeding, kleding, gezondheid er slecht aan toe, aanzienlijk slechter dan de meeste inwoners van Nederland ten tijde van hun bevrijding. De Jong (1985: 559) vermeldt als 'ruwe schatting' dat circa één op de 20 Javanen in de Japanse tijd omkwam en dat is bijna tweemaal zoveel als het percentage Nederlanders dat tijdens de Duitse bezetting het leven verloor¹¹.

Niettemin, van grootschalige vormen van illegaliteit, wel bekend uit de vaderlandse bezettingsgeschiedenis – zoals: een Orde Dienst, hulporganisaties voor onderduikers à la de LKP en de LO, een ondergrondse pers – was in Indonesië geen sprake. Het bleef bij incidenten zoals het hongeroproer te Tasikmalaja en de mouterij te Blitar. Dit zijn derhalve indicaties dat ondanks alle honger, ellende en dwangarbeid de meeste Indonesiërs de Japanse bezetting toch au fond lijdzaam verdroegen, omdat men van oudsher ‘gewend’ was te berusten in minimale bestaansvoorwaarden en/of omdat hun inheemse elites over het algemeen hen voorhielden dat het allemaal om eigen bestwil was en dat het leed gauw geleden zou zijn.

4. Slotbeschouwing

De Indonesiërs waren met de Japanners qua welvaart en welzijn dus in allerlei opzichten slechter af dan de Nederlanders met de Duitsers. Desondanks was minstens een significante minderheid van de bevolking – de ‘nieuwe’ inheemse elites, de nationalist en de moslimvoormannen, alsmede hun aanhang – de bezetter erkentelijk voor hun bevrijding van de Nederlandse heerschappij en voor het vooruitzicht op onafhankelijkheid als natie. Bovendien stelde het ‘emancipatiebeleid’ dat de Japanners nolens volens voerden, deze leiders – zowel de oudere, politieke als de jongere, militaire – in staat zich waar te maken als inheemse elites, terwijl de oude ambtsadel, de *pangreh praja*, als loyale elite van de bezetter het rampzalig economisch beleid uitvoerend, bij de bevolking steeds verder uit de gratie raakte. Ondanks hun rivaliteit trokken de onderscheiden Japanse bezettingsautoriteiten (van het 16e leger, het 25e leger en de Marine) toch op essentiële punten één lijn, bijvoorbeeld met betrekking tot de invoering van het *Bahasa Indonesia* in de hele archipel als officiële overheidstaal.

Al met al leverde de Japanse bezetting, in ieder geval in de ogen van de overgrote meerderheid der politiek bewusten in Indonesië, een batig saldo op in de vorm van een nieuwe start als eigen natie. De Duitse bezetting van Nederland, daarentegen, bracht in de ogen van verreweg de meeste Nederlanders een overwegend nadelig saldo mee in de vorm van vernielingen, ontrovningen, onherstelbaar verlies aan mensenlevens en ontwrichting van de samenleving. Wel zagen vele Nederlanders ten onzent die tijd niet uitsluitend als ‘rampen en leed’, maar ook wel als een ‘loutering door lijden’, tengevolge waarvan wij beter de grote waarde van de parlementaire democratie en de nationale onafhankelijkheid leerden beseffen, of als een crisis die bij wijze van ‘geluk-bij-een-ongeluk’ perspectieven opende voor grondige vernieuwingen, zoals het slechten van de ‘schotjesgeest’, Europese eenwording, een nieuw elan op terreinen van kunst en wetenschappen.

In die naoorlogse jaren wist men in Nederland over het algemeen weinig of niets over de betekenis van de Japanse bezetting voor de Indonesiërs. Evenmin waren diegenen die de oorlogstijd in Zuidoost Azië in interneringskampen doorbrachten, op de hoogte van de politieke ontwikkelingen buiten de kampen, maar wél van de bezettingsstijl van de Japanners, van de door de oorlog in Indonesië ontstane armoede en ellende. Toen deze landgenoten die de kampen daarginds overleefd hadden, weer uit de eerste hand konden berichten ‘hoe het geweest

was', kwam er dus een stroom informatie op gang over de gruwelen van het Japanse bezettingsregime, de ontredding van Indonesië, de chaos van de zogenaamde *bersiap*-periode en de plannen voor herstel en verbetering van het oude, Nederlandse bewind over 'ons' Indië.

Van Doorn (1994) schrijft het debâcle van de Nederlandse politiek met betrekking tot de Republiek Indonesië toe aan het onvermogen der Nederlandse hoofdrolspelers om zich te ontworstelen aan de 'institutionele overmacht ... van ervaringen uit het verleden' (idem, pagina 252). Hiermee doelt hij op de uitgangspunten en concepties die ontwikkeld waren in het oude Indië, onder andere over een multiraciale samenleving en een federale opbouw, en die als onbetwist referentiekader fungeerden voor de civiele en militaire autoriteiten die na de bevrijding het regeringsbeleid vorm gaven. Als aanvulling op deze visie opper ik, dat niet slechts de vooroorlogse ervaringen en het gedachtengoed uit Indië, maar tevens onze oorlogservaringen in het bezette Nederland medebepalend waren voor de beeldvorming over het Japanse 'intermezzo' en zo voor de publieke opinie en de beleidsvorming ter zake van het Indonesisch onafhankelijkheidsstreven. Zoals naar voren kwam in voorgaande analyse, er waren wel degelijk enige overeenkomsten op te merken en uiteraard werden vanuit Nederland juist die opzichten waarin de Japanse bezetting op de Duitse leek, benadrukt. Deze selectieve perceptie bracht dan onwillekeurig mee, dat de kardinale verschillen in betekenis tussen een bezetting door een veroveraar van een onafhankelijk land en een bezetting die het resultaat is van het verdrijven van de oude bezetter door een nieuwe, niet aan het licht traden.

Het Nederlandse bezettingsperspectief geënt op onze ervaringen 'hier' was een voor de hand liggend en begrijpelijk beoordelingskader voor de Japanse bezetting 'daar', maar heeft de meeste Nederlandse politici en hun kiezers danig parten gespeeld en hun oordeel vertroebeld. Daardoor immers bleef buiten beeld wat Van Doorn en Hendrix (1970: 27-32) karakteriseren als een 'maatschappelijke revolutie' die aan de blanke suprematie een einde maakte en tegelijkertijd voor Indonesië een nieuwe era inluidde: 'Terwijl voor de Nederlanders in de kampen de geschiedenis stilstond, terwijl zij letterlijk "buiten de geschiedenis" werden geplaatst, begon voor de Indonesiërs voor het eerst sinds eeuwen hun eigen geschiedenis, nog vaag en brokkelig, vorm te krijgen'.

Na de verschrikkingen en ontberingen van hun gevangenschap werden die Nederlanders uit Indië geconfronteerd met het verlies van de wereld waarin en waarvoor zij gewerkt en geleefd hadden. Naar aanleiding van de leuze 'Indië verloren, rampspoed geboren' merkt Kousbroek (1992, pagina 245) op: '...die rampspoed is er wel degelijk. Waar die uit bestaat is dat Indië,...., nooit meer terugkomt,een onherstelbare tragedie die iedereen die uit Indië afkomstig is in zijn hart draagt.' Streven naar herstel van de status quo ante was dus voor een ex-geïnterneerde een alleszins 'natuurlijke' reactie en de visie op de Japanse bezetting als 'net zo iets' als de Duitse – in eerste instantie slechts berustend op onvolledige informatie – paste uiteraard wonderwel als ideologische rechtvaardiging van deze inspanningen. Immers, de hervestiging van de Nederlandse hegemonie over 'ons' Insulinde was in dit licht bezien niet primair een goede zaak voor de Europese bovenlaag – en haar loyale elite van Indische Nederlanders – maar veeleer een morele plicht jegens al die inheemse rijksgenoten die wij helaas onvoldoende hadden weten te beschermen tegen het 'gele gevaar'. Zo ook kon, denk ik, de

spraakmakende gemeente in Nederlands politieke midden en rechts daarvan de gedachte aan het 'verlies' van de 'gordel van smaragd' – en daarmee de terugval van ons land van middelgrote naar kleine mogendheid – moeilijk verkroppen en was dus gaarne geneigd eveneens de Japanse overheersing van Indonesië te beschouwen naar analogie van de eigen ervaringen als een 'gewone' bezetting waarvan 'wij' – en niet suspecte collaborateurs la Soekarno – de schade voor de bevolking zoveel mogelijk moesten zien te herstellen.

Gezien de overeenkomsten tussen beide bezettingen en voorts gezien de onbekendheid met de interne ontwikkelingen in Indonesië van '42 tot '45 bij die Nederlanders die 'er geweest waren' en dus als betrouwbare bron van informatie golden, is derhalve de toentertijd gangbare gelijkstelling van beide bezettingen alleszins begrijpelijk. Al was het dus geen wonder dus dat die mening postvatte, de snelle verbreiding en aanvaarding ervan en bovenal het taai leven dat deze voorstelling van zaken beschoren was in de Nederlandse publieke opinie, vereisen een andere verklaring. Welnu, die verklaring kan mijns inziens gevonden worden in de ideologische betekenis die de gedachtengang van twee gelijksoortige bezettingen van ons Koninkrijk 'hier' en 'daar' kreeg als collectieve rationalisatie van de nationale inspanningen om de draad van ons vooroorlogs beleid ter zake van de emancipatie van Indië weer op te pakken.

Vervolgens nog enige opmerkingen over de resultaten van voorgaande, vergelijkende analyse van de Duitse en de Japanse bezettingsregimes vanuit het gezichtspunt van de bezettings-sociologie. In de eerste plaats bleek een benadering aan de hand van het onderscheid naar primaire beheersingsmiddelen – dwangmiddelen, gezag en lokmiddelen – en naar diverse inheemse en loyale elites, toepasselijk en zinvol zowel met het oog op de overeenkomsten als ook ter bestudering van de verschillen. Het een hangt natuurlijk met het ander samen. Het onderscheid tussen diverse verschijnselen is immers slechts dan op enigszins systematische wijze vast te stellen, wanneer eerst in wat algemener theoretische termen die verschijnselen in bepaalde opzichten als vergelijkbaar, dat wil zeggen als gelijksoortig geduid zijn. Kortom, om verschillen in het oog te vatten moet je eerst de overeenkomsten stipuleren!

In de tweede plaats leidde deze vergelijkende studie tot het inzicht dat de bezetting van een bezet land heel wat anders kan zijn dan de bezetting van een vrij land. Een bezetter die een andere bezetter verdrijft, krijgt althans van sommige elites en een deel van de bevolking het voordeel van de twijfel en kan dus zijn heerschappij op andere leest schoeien dan de veroveraar van een onafhankelijke natie. Althans in eerste aanzet kan de 'nieuwe' bezetter zich vermeien in enig krediet als potentieel 'vriend', terwijl de bezetter van een vrij land 'de vijand' is en blijft. Het valt buiten het bestek van dit opstel een en ander hier verder uit te werken, maar in de lijn van deze gedachtengang ligt onder meer het vermoeden dat verovering van een vrij, maar totalitair of autocratisch bestuurd land, in diverse opzichten wellicht meer lijkt op de bezetting van een bezet, dan van een vrij land.

Ten slotte attendeer ik op nog een aspect van dit soort vergelijkingen, dat ik hier buiten beschouwing moest laten, namelijk de herkomst van variaties en variabiliteit in bezettingsregiem. De geconstateerde verschillen tussen de Japanse bezetting van Indonesië en de Duitse bezetting van Nederland doen bijvoorbeeld de vraag rijzen of hier sprake was van een zekere

cultuurgebondenheid van de 'bezettingsstijl', dan wel van meer strategische, beleidsmatige overwegingen bij de regeringen in kwestie.

Al met al zal duidelijk zijn dat deze studie weliswaar niet leidt tot definitieve conclusies, maar wel het zicht opent op nieuwe vragen voor verder sociaal-wetenschappelijk onderzoek die niet alleen interessant, maar helaas maar al te relevant zijn. De problematiek van verovering en bezetting is immers nog lang de wereld niet uit!

Noten

1. De auteur is emeritus-hoogleraar in de sociologie van de organisatie van de Rijksuniversiteit te Leiden. Diverse personen deden mij profiteren van hun op- en aanmerkingen betreffende een eerdere versie van het onderhavige artikel, een bijdrage in de sessie Organisatie van de bezetting (onder leiding van Henk Flap) tijdens de Achtste Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, April 1998, te Amsterdam, georganiseerd door het SISWO. Dank aan: Jan Breman, Jacques van Doorn, Henk Flap, Bob de Graaff, Henk Heeren, Harry Poeze, Rudy Kousbroek, László Sluimers, Heather Sutherland, Elly Touwen-Bouwisma, en wijlen Wim Wertheim.
2. Voorzover in de volgende kroniek gebeurtenissen, omstandigheden of ontwikkelingen vermeld worden die in de betreffende literatuur algemeen als redelijk vaststaande gegevens beschouwd worden, heb ik afgezien van specifieke bronvermelding. Deze algemene gegevens heb ik overigens ontleend aan: De Bruin, 1982-a; De Jong, 1985; De Jong, 1988: h. 28, 29 en 30; Kanahale, 1967; Sato, 1994 en Sluimers, 1978.
3. Natuurlijk dacht niet iedereen er zo over, getuige de grote aarzelingen van het gouvernement om enigerlei vorm van dienstplicht voor inheemsen in te voeren! Zie hierover: De Jong (1984: 583-588).
4. Een vergelijkbare mening over de 'lauwheid' van het gros der Indonesiërs met betrekking tot het Nederlandse bewind is te vinden bij Jansen (1988, onder meer 38-40; 77-78; 89-96).
5. De argumenten van Sato komen mij steekhoudend voor. Kurasawa (1988: h. III) interviewde in enige Javaanse dorpen 18 ex-romoesja's en informeerde niet alleen naar hun eigen lotgevallen tijdens de Japanse bezetting, maar tevens naar die van dorpsgenoten die eveneens toentertijd als romoesja tewerk gesteld werden. Telt men dan alleen die gevallen waarin de man in kwestie buiten Java dienst deed, dan overleefde – volgens Kurasawa's informanten – ca. 60% (86 van de 143) deze arbeidsinzet. Ofschoon onduidelijk is voor welke populatie deze gegevens als 'steekproef' zouden kunnen gelden, vormt mijns inziens deze uitkomst toch wel een ondersteuning van Sato's stelling dat verreweg de meeste Javaanse romoesjafs er het leven af brachten.
6. Elders in het door haar bezette gebied van Zuidoost Azië – bijvoorbeeld in de Filippijnen, Birma – was Japan al veel eerder tegemoet gekomen aan het onafhankelijkheidsstreven van de bevolking. Over het Japanse beleid betreffende de onafhankelijkheid van Indonesië, zie onder meer Kanahale (1967: h. IV, V, VIII en IX) en Kurasawa-Inomata (1997).
7. Over het verschil in culturele betekenis van 'straffen' in de Japanse en in de Europese context, zie Jansen (1988: 33-34).
8. Voor een nadere omschrijving van de genoemde soorten gezag, zie onder andere Lammers, 1990: 118-122 of idem, 1993: h. 5.1 en 5.2).
9. Voor meer informatie over dit begrip raadplege men de verwijzingen in noot 8.
10. Ook over dit begrip verschaffen de verwijzingen in noot 8 opheldering.
11. Tijdens de oorlog, aldus Blom (1989: 99), lieten circa 250.000 Nederlanders het leven (op een totaal van wat meer dan 9 miljoen).

Literatuur

- Benda, H. J. (1983). *The crescent and the rising sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation 1942-1945*. Dordrecht: Foris Publications (oorspronkelijke uitgave 1958).
- Blom, J.C.H. (1989). *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar/Universitair.
- Bruin, R. de (1982-a). *Indonesië: De laatste etappe naar de vrijheid 1942-1945*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Bruin, R. de (1982-b). *Islam en nationalisme in door Japan bezet Indonesië 1942-1945*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Doorn, J.A.A. (1994). *De laatste eeuw van Indië: Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam: Bakker.
- Doorn, J.A.A., & Hendrix, W.A. (1970). *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*. Rotterdam: Universitaire Pers.
- Fasseur, C. (1995). *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Amsterdam: Bakker.
- Goor, J. van (z.j.). *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie. 1600-1975*. 's-Gravenhage: Sdu
- Goto K. (1997). Modern Japan and Indonesia. The dynamics and legacy of wartime rule. In P. Post & E. Touwen-Bouwisma (Eds.), *Japan, Indonesia and the War: Myths and Realities* (pp.14-30). Leiden: KITLV Press.
- Jansen, L.F. (1988). *In deze halve gevangenis. Dagboek van mr dr L.F. Jansen, Batavia/Djakarta 1942-1945*. Franeker: Van Wijnen.
- Jong, J. de (1997). Een inktzwarte bladzijde in de geschiedenis: Nederland en de Indonesische kwestie 1945-1950. In G.Aalders e.a. (Red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45, Achste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (pp. 64-105). Zutphen: Walburg Pers.
- Jong, J.J.P. de (1998). *De WAAIER van het FORTUIN. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag: Sdu.
- Jong, L. de (1984). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 11a: Nederlands-Indië*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Jong, L. de (1985). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 11b: Nederlands-Indië*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Jong, L. de (1990). *De bezetting na 50 jaar. 3 delen*. 's-Gravenhage: Sdu
- Kanahele, G. S. (1967). *The Japanese occupation of Indonesia: Prelude to independence*. Dissertation, Cornell University (Ann Arbor, Mich.: University Microfilms, Inc.).
- Klehmman, H. A.M. (1997). De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110, 3-40.
- Kossmann, E.H. (1977). Tweede Wereldoorlog 1940-1945. In Winkler Prins *Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 3. *De lage landen 1780-1970* (pp. 267-286). Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kousbroek, R. (1992). *Het Oostindisch kampsyndroom. Anathema's* 6. Amsterdam: Meulenhoff.
- Kurasawa, A. (1988). *Mobilization and control: A study of social change in rural Java, 1942-1945*. Dissertation, Cornell University Ithaca, N.Y.
- Kurasawa-Inomata, A. (1997). Indonesia Merdeka Selekas-lekasnya: preparations for independence in the last days of Japanese occupation. In T. Abdullah (Ed.), *The heartbeat of Indonesian revolution (Chapter. 7)*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.
- Lammers, C. J. (1988). The interorganizational control of an occupied country. *Administrative Science Quarterly*, 33, 438-457.
- Lammers, C.J. (1990). *Macht en gezag van de Duitse bezetter*. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, 53, no.4.

- Amsterdam: KNAW/Noord-Hollandsche.
- Lammers, C.J. (1993). *Organiseren van bovenaf en van onderop. Een beknopte inleiding in de organisatie-sociologie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Lammers, C.J. (1994). Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog. *Mens en Maatschappij*, 69, 366-399.
- Lammers, C.J. (1997). Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen. In H. Flap en W. Arts (Red.), *De organisatie van de bezetting* (pp. 157-179). *Mens & Maatschappij*, 72 [Boekaflevering].
- Post, P. (1997). The formation of the pribumi business élite in Indonesia, 1930s-1940s. In P. Post & E. Touwen-Bouwsma (Red.), *Japan, Indonesia and the War. Myths and realities* (pp. 87-110). Leiden: KITLV Press
- Sato, S. (1994). *War, nationalism and peasants. Java under the Japanese occupation 1942-1945*. Armonk, N.Y.: Sharpe.
- Sato, Shigeru (1997). The pangreh praja in Java under Japanese military rule. In P. Post & E. Touwen-Bouwsma (eds.), *Japan, Indonesia and the War. Myths and realities* (pp. 64-86). Leiden: KITLV Press.
- Sluimers, L. (1978). *A Method in madness? Aanzetten tot een vergelijkende politicologische studie van de Japanse periode in Zuidoost Azië, 1942-1945*. Publikatie nr. 26. Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Sutherland, H. (1979). *The making of a bureaucratic elite: The colonial transformation of the Javanese Priyayi*. Singapore: Heinemann
- Touwen-Bouwsma, E. (1991). De Japanse bezettingsspolitiek ten aanzien van de Nederlanders en Indo-Europeanen. In P.J. Drooglever (Red.), *Indisch Intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (pp. 61-80). Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Touwen-Bouwsma, E. (1992). De Indonesische nationalist en de oorlog met Japan: Houding en reacties. In P. Groen & E. Touwen-Bouwsma (Red.), *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* (pp. 57-73). 's-Gravenhage: Sdu.
- Touwen-Bouwsma, E. (1995). *Japanese minority policy towards the Chinese on Java 1942-1945: A preliminary outline*. Paper presented at the Symposium on The Japanese occupation in Southeast Asia. Singapore, 13-16 December 1995.
- Touwen-Bouwsma, E. (1997). Japanese minority policy: The Eurasians on Java and the dilemma of ethnic loyalty. In P. Post & E. Touwen-Bouwsma (Eds.), *Japan, Indonesia and the War. Myths and realities* (pp. 31-50). Leiden: KITLV Press